

The role of Tatar-Bashkir enlighteners in the formation of Turkestan's periodical press

Akmaljon ABDURASULOV¹

Namangan State Pedagogical Institute

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 2025

Received in revised form

15 June 2025

Accepted 25 June 2025

Available online

15 July 2025

Keywords:

Russian Empire, von
Kaufman,

"Turkiston viloyatining
gazeti" (Gazette of the

Turkestan Region),

Ahmad Zakiy Validiy,

Shohimardon Ibrohimov,

"Sadoi Turkiston" (Voice of
Turkestan),

Husayn Makayev,

"Mehnat bayrog'i" (Banner

of Labor), "Birlik tug'i" (Flag

of Unity),

"Vaqt" (Time),

"Tarjimon" (Translator).

ABSTRACT

This article endeavors to shed light on the activities of Tatar-Bashkir enlighteners in the periodical press of Turkestan. It highlights the objectives of the Russian Empire's colonizers in organizing the press, as well as the collaborative efforts between Jadid enlighteners and Tatar-Bashkir progressives in establishing a national press.

2181-1415/© 2025 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol6-iss6/S-pp65-70>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Turkiston vaqtli matbuotining shakllanishida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining roli

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

Rossiya imperiyasi,

fon Kaufman,

"Turkiston viloyatining
gazeti",

Ahmad Zakiy Validiy,

Shohimardon Ibrohimov,

"Sadoi Turkiston",

Ushbu maqolada Turkistonda vaqtli matbuotida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyatini yoritishga harakat qilindi. Rossiya imperiyasi mustamlakachilarining matbuotni tashkil etishdan ko'zlagan maqsadi, jadid ma'rifatparvarlarining milliy matbuotga asos solish yo'lida tatar-boshqird taraqqiyparvarlari bilan hamkorlik aloqalari yoritildi.

¹ PhD student, Namangan State Pedagogical Institute. E-mail: abdurasulovakmaljon1987@gmail.com

Husayn Makayev,
“Mehnat bayrog‘i”,
“Birlik tug‘i”,
“Vaqt”,
“Tarjimon”.

Роль татаро-башкирских просветителей в формировании периодической печати Туркестана

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Российская империя,
фон Кауфман,
«Туркестанские
ведомости»,
Ахмад Закий Валидий,
Шохимардон Иброхимов,
«Садои Туркистон»,
Хусейн Макаев,
«Мехнат байроги»,
«Бирлик туги»,
«Вакт»,
«Таржимон».

В данной статье предпринята попытка осветить деятельность татарско-башкирских просветителей в периодической печати Туркестана. Раскрыты цели колонизаторов Российской империи в организации печати, а также освещено сотрудничество джадидских просветителей с татаро-башкирскими прогрессивными деятелями в процессе создания национальной печати.

KIRISH:

Mamlakatimiz mustaqil davlatga aylangach xalqimizning ishonchli, ilmiy asoslangan va xolis yoritilgan tarixga ehtiyoji paydo bo'ldi. Chunki, sobiq Sovet Ittifoqi mustamlakachiligi davrida tarixiy voqealar marksistik-leninistik mafkura doirasida yoritilgan edi. Yurtimiz istiqbolga erishgach ming yillik tariximiz xolislik va ilmiylik asosida qayta o'rganilmoqda. Ayniqsa milliy matbuotning shakllanishi va uning rivojlanishi mavzusida katta tadqiqotlar olib borildi va olib borilmoqda.

Ma'lumki 1870–1917-yillar O'zbekiston tarixida Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri sifatida o'rin olgan. Ushbu davrda Turkistonning ijtimoiy-siyosiy, diniy-ma'rifiy hayotida islohotchilik faoliyati keng ko'lamligi bilan ajralib turadi. Bu islohotchilik harakati rivojlanish jarayonida vaqtli matbuot va matbaachilik salmoqli vazifani bajardi. Chunki, vaqtli matbuot va matbaa Turkiston aholisining siyosiy va ijtimoiy ongini o'sishida, mustamlakachilikka qarshi g'oyaviy tomondan birlashuvida katta rol o'ynadi. Vaqtli matbuot va matbaachilik qisqa vaqt ichida Turkiston siyosiy va ijtimoiy hayotida ibqilob yasadi. Turkiston mintaqasida matbaachilik va vaqtli matbuot Rossiya imperiyasi istilosidan keyin boshlandi. Turkistonda dastlabki bosmaxona 1868-yil Toshkentda harbiy okrug shtabi huzurida tashkil qilindi. 1870-yil 28-aprelda dastlabki gazeta “Туркестанские ведомости” iyul oyidan esa uning o'zbek tilidagi ilovasi bo'lgan “Turkiston viloyatining gazet”i nashr qilina boshlandi¹. Bu gazeta Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining faol targ'ibotchisiga aylandi.

XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakati o'zining ozodlik va ma'rifatparvarlik g'oyalarini yoyishda tatar bilan birgalikda matbuotga katta e'tibor qaratdi. Jadidlar Turkistonda gazetalari, jurnallar tashkil etishda, matbaa ishlarini yo'lga qo'yishda tatar, boshqird, ozarbayjon, qrim-tatar, rus va boshqa millat vakillari bilan hamkorlik qilishdi. Ushbu maqolada Turkistonda vaqtli matbuot va matbaa ishlarini vujudga kelishida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyati yoritiladi.

Turkistonda vaqtli matbuot va matbaa ishlarini vujudga kelishi va rivojlanishida tatar va boshqird ma'rifatparvarlarining hissasi juda kattadir. 1870-yilda Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman buyrug'iga asosan «Туркестанские ведомости» gazetasiga ilova tariqasida «Turkiston viloyatining gazetasi» nashr qilina boshlandi. K.P. fon Kaufman mazkur gazetani nashr qilish uchun Peterburgdan musulmon shriftlari keltirishni iltimos qildi. Ushbu gazetaga dastlab tatar matbaachilari Shohimardon Ibrohimov va M. Chanishev muharrirlik qilishdi. Tatar harf teruvchilari Shahingirey Bekqulov, Abdulatif Yavushev, Ali Bektemirovlar mehnat qildilar². Bu gazeta Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatini targ'ib qilgan bo'lsada, milliy matbuot va matbaachilikning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shdi.

Rossiya imperiyasining markaziy mintaqalarida yashovchi tatar va boshqird ma'rifatparvarlari tomonidan nashr qilingan Tarjimon, Vaqt, Sho'ro va shunga o'xshash gazetalarning Turkistonga kirib kelishi va ziyolilar orasida tarqalishi Turkiston ziyolilarining vaqtli matbuotga qiziqishini oshirdi. Chunki, gazeta va jurnallar ziyolilarga o'z fikrlarini va g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish va yoyish uchun eng qulay vosita edi.

1906-yil iyun oyida birinchi o'zbek milliy gazetasi «Taraqqiy nashr qilina boshlandi. Bu gazetaga tatar-boshqird millatiga mansub Ismoil Obidiy muharrirlik qilgan. Bu gazeta haqida Abdulhamid Cho'lpon Bokuda nashr qilingan «Turkistonda matbuot» nomli maqolasida shunday yozadi: «Taraqqiy» taraqqiyparvar bir gazeta bo'lib, muharriri ichki Rusiya totorlaridan Ismoil Obidiy yo'ldosh edi. O'ktyabr inqilobidan so'ngra bu kishi so'l susiyolist revolyusioner firqasi vakili o'laroq doxiliya qo'misori mansabinda bulindi. Ikki oy davom etgandan so'ngra hukumat tarafidan bekitildi»³. Bu gazetada mustamlakachilik va mutaassiblik qoralandi. Musulmonlarni uyg'onishga, millatni ilm olishga chorlovchi maqolalar e'lon qilindi. Hukumatga qarshi fikrlari sabab yopib qo'yildi.

1907-yilda Abdulla Avloniy tomonidan «Shuhrat», 1908-yilda Ahmadjon Bektemirov tomonidan «Osiyo» gazetasi nashr qilina boshlandi. Bu gazetalarga 1906-yilda Qo'qonda tatar-boshqird ma'rifatparvarlari tomonidan asos solingan «Yosh partiya» nomli jamiyat moliyaviy ko'mak berib turgan⁴. Ahmadjon Bektemirov tatar millatiga mansub bo'lib, o'z gazetasida turkchilik va islomchilik g'oyalarini targ'ib qildi. Shu sababli hukumat tomonidan faoliyatiga chek qo'yildi.

1914-yil aprelidan chiqa boshlagan «Sadoi Turkiston» gazetasining bosh muharriri Ubaydulla Asadullaxo'jayev bo'lsada, bosh maqolalarni tatar gazetachisi Abdurauf Muzaffarov yozib berar edi. Ushbu gazeta faoliyatida yana bir tatar ziyolisi No'shiravon Yavushev o'z maqolalari bilan qatnashib turdi⁵. Gazeta sahifalarida maktab va madrasalarni isloh qilishga, yangi usul maktablarini kengaytirishga, yoshlarni ilm olishga chorlovchi maqolalar e'lon qilingan.

«Sadoi farg'ona» gazetasida tatar tarjimoni Usmon Nuriy faoliyat olib bordi⁶.

Mashhur boshqird ma'rifatparvari va arbobi Ahmad Zakiy Validiy o'zining chuqur va ozodlik g'oyalari bilan yo'g'rilgan maqolalari bilan Turkiston vaqtli matbuotida chiqishlar qilgan.

1917-yil may oyida chiqa boshlagan «Sho'roi islom» gazetasiga tatar ziyolisi A. Battol muharrirlik qilgan bo'lsa, yana bir tatar ma'rifatparvari No'shiravon Yavushev muhbirlik qilgan⁷. Gazeta o'z sahifalarida Turkistonliklarni Rossiyaning boshqa hududlarida yashagan turkiy halqlar bilan aloqalarini rivojlantirish, maktab va madrasalarni isloh qilish g'oyalarini ilgari surdi.

1917-yil 15-martdan tatar matbaachisi Husayn Makayev muharrirligida “Farg’ona sahifasi” gazetasi chiqa boshladi⁸. Husayn Makayevni Farg’onaga Is’hoqxon Ibrat taklif qilgan edi. Ushbu gazeta o’quvchilariga xabarlarini tez va aniq yetkazib berishi bilan ajralib turgan

1917-yil Toshkentda tatar burjuaziyasi tomonidan “Ulug’ Turkiston” gazetasi nashr qilina boshlandi. Fevral inqilobidan so’ng tatar burjuaziyasi “Ittifoq” deb nomlangan jamiyat tuzadilar. Bu jamiyat o’z fikr va g’oyalarini yetkazish maqsadida gazeta nashr qilishga qaror qiladi. Muharrirlikka Tataristondan A. Battol chaqiriladi. Undan javob bo’lmaganidan so’ng tatar ziyolisi Kabir Bakir muharrir etib tayinlanadi. Toshkentdagi bir necha boy va ziyoli ishtirokida “Nashriyot” shirkati tuzilib, bir kishidan Nadejda (Umid) matbaasi sotib olinadi. “Ulug’ Turkiston” gazetasi shu nashriyotda chop qilina boshlanadi⁹. Bu gazeta muhofazakor gazeta bo’lib, milliy qadriyatlarni rivojlantirish, muxtoriyatni qo’llab-quvvatlash, xususiy mulkni himoya qilish, Turkiston aholisini yagona maslak va fikr asosida birlashtirish g’oyalarini ilgari surdi.

1918-yil 31-mayda Toshkentda “Xalq dorilfununi” gazetasi chiqa boshladi. Muharriri tatar ma’rifatparvari Kabir Bakirning ukasi Muxtor Bakir edi. Bu gazetada tatar ziyolilari Abubakir Divayev va Fotih Bakirlar faol ishtirok etishdi¹⁰. Gazeta oktabr inqilobidan so’ng chiqa boshlaganligi uchun imkon qadar siyosatga aralashmaslikka intildi. Gazeta buni o’z sahifalarida doim takrorlab turgan. “Xalq dorilfununi”ning maqsadi ta’limni rivojlantirish, maktab va madrasalarni isloh qilish, xalqni jaholatdan xalos qilish edi.

1917-yil oktabr to’ntarishidan so’ng Turkistonda hokimiyatni qo’lga olgan bolsheviklar o’zlarini sotsialistik g’oyalarini yoyish uchun turli matbuot nashrlarini tashkil eta boshlashdi. Bolsheviklar bu gazetalardan Turkistonda sinfiy kurashni avj oldirishda foydalandi. Shuningdek, muqaddas Islom dinini tanqid qiluvchi maqolalar e’lon qilindi. Jadidlarga qarshi kurash olib borildi. Yurt istiqloli uchun kurash olib borgan qo’rboshilarni obro’sizlantiruvchi maqolalar chop etildi.

1918-yil sentabrdan Namangan ishchi-dehqon va qizil askarlar vakillari sho’rosining rasmiy nashri sifatida tatar Tohir Fathullin muharrirligida “Ishchilar qalqoni” gazetasi chiqa boshladi¹¹. Bu Namanganda eng ko’p yashagan gazeta bo’ldi.

1918-yil 4-dekabrdan Qo’qonda “Xalq” gazetasi chiqa boshladi. Mas’ul muharrir tatar millatiga mansub Ahmad Devishev edi. Gazeta faoliyatida tatar va boshqird millatiga mansub matbuotchilar – Ismoil Berishev, G’ani Tinchurin, Abdulla Aynullin va boshqalar bo’lgan¹². Gazetaning bosilgan nusxasi 1000-1500 orasida bo’lib, bir qismi pullik, bir qismi pulsiz tarqatilgan. Gazeta 39 son chiqib to’xtagan.

1921-yil yanvardan Farg’ona viloyat firqa qo’mitasining fikr tarqatuvchisi sifatida “Mehnat bayrog’i” gazetasini nashr qilish boshlandi. Mas’ul muharrir tatar kommunistlari Qosim Sorokin, keyinroq Ibrohim Rashidiy bo’ldi. Gazetaning shiori “Yashasin Sharq ozodligi!”, “Yashasin mehnat maydonida muzaffariyat!” edi¹³. “Mehnat bayrog’i” bolsheviklarni fikr-g’oyalarini yoyishda o’tkir nashrlardan bo’ldi. Istiqloлчаilik harakatiga qarshi faol kurashdi.

O’sha davrda jamiyatning eng katta muammolaridan Turkiston ayollarining huquqsizligi va ta’lim olishdan mahrumligi edi. Tatar-boshqird millatiga mansub ma’rifatli ayollar gazetalar va jurnallarda Turkiston ayollarini qiynayotgan muammolarni yoritishda katta jonbozlik ko’rsatdilar. Masalan “Sadoi Turkiston” gazetasida tatar ayoli Sora Muzaffariyaning “Ayb o’zimizda” nomli maqolasini e’lon qiladi. Bu maqolada muallif

ayollar uchun ham jaded maktablarini ochish zarurligini asoslab beradi¹⁴. “Samarqand” gazetasida tatar ayoli Favziya Abdurashidovanning qizlar ta’limiga bag’ishlangan o’tkir maqolalari e’lon qilinadi¹⁵.

Tatar ma’rifatparvar ayoli Podsho Jalilovanning “Sadoi Turkiston” gazetasida e’lon qilingan maqolalari ham katta ahamiyatga ega¹⁶. “Ulug’ Turkiston” gazetasida o’lkadagi ayollarning faoliyati “Muslimalar nashri maorif jamiyati” rukni ostida doimiy ravishda yoritib borilgan. Boshqird millatiga mansub ziyoli ayol Komila Burnasheva ayollarning erkaklar bilan teng huquqli bo’lishi uchun kurash olib boradi¹⁷. U gazetalarga ayollar huquqi masalasida gazetada o’z maqolalari bilan chiqishlar qiladi.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki Turkistonda vaqtli matbuot va matbaa ishlarini vujudga kelishi va rivojlanishida tatar-boshqird ma’rifatparvarlarining faoliyati chuqur tadqiq qilinmagan. Bu mavzu o’zining chuqur tadqiqotini kutib turibdi. Turkistonda tatar-boshqird ziyolilari bilan hamkorlikda nashr qilingan gazetalarda mushtariylar jahonda yuz berayotgan voqea-hodisalar bilan tanishtirib borildi. Turkiston ahlini jaholatdan xalos etish, maktab va madrasalarni isloh qilish, millatni ma’rifatli qilish g’oyalari ilgari surildi. Xurofotga va aqidaparastlikka qarshi kurashildi. Ayniqsa mustamlakachilikni qoralovchi va Turkiston ozodligini yoqlovchi maqolalar e’lon qilindi. Shu sababdan bu gazetalarning ko’pini umri qisqa bo’ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Ernazarov T. Turkistonda vaqtli matbuot (1870-1924-yillar). – Toshkent: O’zbekiston SSR davlat nashriyoti, 1959. – B. 7.
2. Isoqboyev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma’rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri-XX asr boshlari). Tarix fanlari nomzodi diss ... – Namangan: 2008. – B. 108.
3. Cho’lpon. Turkistonda matbuot. “Jamiyat va boshqaruv”, 1998, №2, 40-44-betlar.
4. Isoqboyev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma’rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri-XX asr boshlari). Tarix fanlari nomzodi diss ... – Namangan: 2008. – B. 97.
5. Ziyo Said. O’zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870-1927). – Toshkent-Samarqand: O’zbekiston davlat nashriyoti, 1927. – B. 43.
6. Isoqboyev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma’rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri-XX asr boshlari). Tarix fanlari nomzodi diss ... – Namangan: 2008. – B. 112.
7. Ziyo Said. O’zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870-1927). – Toshkent-Samarqand: O’zbekiston davlat nashriyoti, 1927. – B. 50.
8. Qosimov B. Milliy uyg’onish davri o’zbek adabiyoti. – Toshkent:
9. Manaviyat, 2004. – B. 111.
10. Ziyo Said. O’zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870-1927). – Toshkent-Samarqand: O’zbekiston davlat nashriyoti, 1927. – B. 54.
11. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi (1870-1914). – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 128.
12. Ziyo Said. O’zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870-1927). – Toshkent-Samarqand: O’zbekiston davlat nashriyoti, 1927. – B. 56-57

13. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi (1870-1914). – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 128.
14. Ziyoy Said. O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870-1927). – Toshkent-Samarqand: O'zbekiston davlat nashriyoti, 1927. – B. 74
15. Nasretdinova D. Turkiston madaniy hayotida tatar ayollari. – Toshkent: Yangi Nashr, 2015. – B. 84
16. Rasulov A. Isoqboyev A. Nasretdinova D. Turkiston ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotida tatarlar. – Toshkent: Turon-iqbol, 2019. – B. 92
17. Nasretdinova D. Turkiston madaniy hayotida tatar ayollari. – Toshkent: Yangi Nashr, 2015. – B. 96
18. Sharipov R. Turkistonda jadidchilik harakati tarixidan. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B. 54